

Bijlagen

Bijlagen bij deel II van het rapport Bestaansonzekerheid vanuit de beleving van mensen

Naar denkrichtingen voor bestaanszekerheidsbeleid:
methodologisch verslag van een ontwerptraject met
beleidsmakers, ervaringsdeskundigen, onderzoekers,
maatschappelijke organisaties en initiatieven en
andere creatieve denkers

Wieke Blijleven
Anne Roeters
Vincent Walstra
m.m.v. Jesse Geurtsen (Komovo)

Inhoud

C	Deelnemers wetenschapsdialoog	3
D	Deelnemers ontwerp sessies	4
E	Doel, achtergrond en ontwerp vragen	6
E.1	Vier thema's en ontwerp vragen	6
E.2	Input uit een beleidsanalyse en wetenschapsdialoog	7
F	Een ontwerpende aanpak	9
F.1	Integreren	9
F.2	Framen	9
F.3	Vormgeven	9
G	Het ontwerp proces	11
G.1	Fase 1 - Opstart en werving	11
G.2	Fase 2 - Ontwerpsessie 1: Creatieve generatie	12
G.3	Fase 3 – Interpreteren	15
G.4	Fase 4 – Ontwerpsessie 2: Creatieve evaluatie	16
G.5	Uitwerking en rapportage	19
H	Inhoudelijke ontwikkeling van frames naar beleidsopties	21
H.1	Thema De ander zijn	21
H.2	Thema Mogen meedoen	22
H.3	Thema Weten dat je wordt opgevangen	23
I	Metaforen als gespreksstarters	24
	Literatuur	26

C Deelnemers wetenschapsdialoog

We bedanken de volgende mensen voor hun waardevolle inzichten tijdens de wetenschapsdialoog.

Aisa Amagir	Directeur Kenniscentrum Ongelijkheid.
Bram Mellink	Universitair docent Nederlandse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.
Fenna van Marle	Associate Lector Werken met Waarden en manager van het kenniscentrum Toegepaste Brede Welvaart aan de Hogeschool Leiden.
Lisbeth Verharen	Lector Versterken van Sociale Kwaliteit aan de HAN Hogeschool Arnhem en Nijmegen en programmeur van de Werkplaats Sociaal Domein Arnhem en Nijmegen.
Martin Blaakman	Lector Toegankelijkheid van het Recht aan de Hogeschool InHolland, achtergrond als politiek-filosoof en jurist.
Michèle Bal	Universitair hoofddocent Interdisciplinaire Sociale Wetenschap aan de Universiteit Utrecht, vakgroep <i>Social Policy & Public Health</i> .
Paula Smith	Docent en onderzoeker bij het lectoraat Jeugd en Samenleving bij Hogeschool InHolland.
Rosanne Oomkens	Lector Schulden en Incasso aan de Hogeschool Utrecht en vrijwilliger bij Geld en Gezin en budgetmaatje in Rotterdam.
Sander van Lanen	Universitair Docent Urban poverty & inequality aan de Rijksuniversiteit Groningen

Verhinderd: Danielle Arets (lector en designonderzoeker bij Fontys Hogeschool), haar waardevolle bijdrage in het voorgesprek namen we wel mee in het startpunt van de dialoog.

Ingeborg Meijer en Danny de Vries van het *Science for Policy*-team van het ministerie van OCW verzorgden de gespreksleiding.

D Deelnemers ontwerpessies

We bedanken de volgende mensen voor hun kennis, openhartigheid en creativiteit tijdens de ontwerpessies.

Ontwerpsessie 1

Aisha Bonse	Ervaringsdeskundige Sterk uit Armoede
Astrid Bosman	Team VIA GGD IJsselland
Carla Evora Delgado-Swiatkowski	Landelijk Samenwerkingsverband Actieve Bewoners
Carolien Verpalen	Ervaringsdeskundige Sterk uit Armoede
Celine Janssen	Veldacademie Rotterdam
Charge	Ervaringsdeskundige Het Bouwdepot
Clara Henkes	Ministerie van VWS, team Sociale Basis
Claudia	Ervaringsdeskundige Sterk uit Armoede
Dennis van Elten	Ervaringsdeskundige Sterk uit Armoede
Dianne Companje	Het Taalhuis Bibliotheek, gemeente Twenterand
Dianne de Louw	Kansrijk Groningen
Ester Koens	Wij Groningen
Floor Vreeswijk	Ministerie van SZW, Participatiewet in Balans
Hannah De Greef	Het Bouwdepot
Helen Fitzpatrick	Movisie
Ingrid de Moel	Bouwstenen voor Sociaal
Janna Gooijaarts	Raad voor Volksgezondheid en Samenleving
Lena Knappers	College voor Rijksadviseurs
Marit Groeneveld	Ministerie van AZ, Dienst Publiek en Communicatie
Mark Franken	Movisie
Marleen van der Kolk	Het Bouwdepot
Marlon Bosscher	Ministerie van SZW, Professionals voor Maatwerk
	Multiproblematiek
Noortje van Langen	Pharos
Paco Pos	Nationale ombudsman
Tanja Malessy	BOOST Amsterdam
Thomas Lamers	Het Nationale Theater

Ontwerpsessie 2

Anna Custers	Lector Armoede interventies Hogeschool Amsterdam
Arjan van Noort	Ministerie van SZW, directeur Samenleving en Integratie
Chantal Zanoni	Ministerie van VWS, team Sociale Basis bij Directie
	Maatschappelijke Ondersteuning
Clairette van der Lans	Ministerie van SZW, Armoede en schulden, Preventie en meedoen
Fenna van Marle	Hogeschool Leiden
Floor Vreeswijk	Ministerie van SZW, Participatiewet in Balans
Ina van Zwol	Ministerie van BZK, Erkenning en Herstel
Irene Bronsvoot	Instituut voor Publieke Waarden
Jamil Jawad	Vereniging Nederlands Gemeenten

Marlon Bosscher	Ministerie van SZW, Professionals voor Maatwerk Multiproblematiek
Paco Pos	Nationale ombudsman
Pascalie Dijkstra	Ministerie van SZW, directie Participatie & Decentrale Voorzieningen
Phoebe Haring	Ervaringsdeskundige Sterk uit Armoede
Stijn van Bruggen	Ministerie van SZW, plaatsvervangend directeur Armoede en Schulden
Tamara Jones	Ervaringsdeskundige Sterk uit Armoede
<i>Facilitators</i>	
Jesse Geurtsen	Komovo
Kika van Dorth	Komovo
Cijn Prins	Cijn Prins Mediation
Renee Brants	Studio Futurall
Anne Roeters	SCP
Vincent Walstra	SCP
Wieke Blijleven	SCP

E Doel, achtergrond en ontwerp vragen

In het onderzoek voor deze studie liepen onderzoekers langere tijd mee in wijken. Daarvan leerden we over de beleving van bestaansonzekerheid: het onderzoek laat de sociale en immateriële kanten van bestaans(on)zekerheid zien. Het laat zien dat gelijkwaardigheid, mee mogen doen, de taal spreken en een vangnet hebben een belangrijke rol spelen bij het ervaren van bestaanszekerheid. Om te onderzoeken wat de overheid zou kunnen doen met de inzichten uit dit onderzoek, organiseerden we een wetenschapsdialoog en twee ontwerp sessies met beleidsmakers, ervaringsdeskundigen, wetenschappers en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties en initiatieven. In de ontwerp sessies kwamen we tot drie concrete denkrichtingen voor beleid: meedoen op maat, het versterken van buurtverbindersaanpakken en een ervaringsstage voor ambtenaren.

In deze bijlage beschrijven we hoe we het ontwerp proces om tot die denkrichtingen te komen hebben aangepakt.

E.1 Vier thema's en ontwerp vragen

Als eerste stap vertaalden we de belangrijkste thema's die uit het onderzoek naar de beleving mensen naar voren kwamen (kader E.1) naar ontwerp vragen voor beleid. Deze vragen vormden het startpunt van de ontwerp sessies.

Kader E.1 Ontwerp vragen rondom vier thema's

De ander zijn

- ➔ Hoe zorg je voor waardering van groepen in de samenleving die minderwaardigheid ervaren?

Mensen met bestaanszekerheidsproblematiek hebben vaak het gevoel 'de ander' te zijn. Dat hun situatie mede het gevolg is van bepaalde maatschappelijke structuren, lijkt een te confronterende realiteit. Daardoor wordt deze problematiek vaak toegeschreven aan foute individuele keuzes. Het gevolg is dat mensen met een probleem vaak zelf worden gezien als het probleem, wat een cultuur van schaamte, onzekerheid, en isolatie in de hand werkt. Er is een dominant meritocratisch gedachtegoed dat mensen in een situatie zitten door hun eigen handelen, waarin de verliezers in de samenleving vaak worden weggezet als passief en afhankelijk.

Mogen meedoen

- ➔ Hoe zorg je dat mensen die in bestaansonzekerheid leven meer eigenaarschap ervaren over hun leefomgeving en deze omgeving aansluit op hun behoeften?

Veel mensen met bestaanszekerheidsproblematiek zijn wel degelijk bezig om mee te doen in de samenleving. Meedoen betekent in de basis het gevoel hebben dat je ergens bij hoort, maar dan moet er wel een plek zijn waar je dit gevoel krijgt. In de praktijk schuren de behoeften van mensen nog wel eens met een normatief idee vanuit de overheid over wat participatie in de samenleving inhoudt. Institutionele structuren bepalen daarbij mede de mate waarin burgers worden gefaciliteerd in hun eigen behoefte om mee te doen of een gebrek aan eigenaarschap ervaren.

De taal beheersen

- ➔ Hoe zorg je dat voorzieningen toegankelijk en uitnodigend zijn voor mensen die de Nederlandse (beleids)taal niet goed beheersen?

De taal spreken is cruciaal is voor bijvoorbeeld integratie. Faciliteiten als taallessen en een plek hebben waar mensen mee mogen doen helpen hen daarbij vooruit. Daarnaast is het niet zo dat

mensen hier zelf geen handelingsvermogen in hebben of laten zien. Een taal leer je niet van de ene op de andere dag, en in die tussenfase vinden mensen en organisaties verschillende manieren om toch mee te kunnen doen in de samenleving. Tegelijkertijd wordt de taalbarrière ook ingezet als een toegangsdrempel tot institutionele voorzieningen, wat zelfredzaamheid beperkt en fouten in de hand werkt. Die angst om fouten te maken leidt weer tot stress die voor een cyclus van escalatie van problematiek kan zorgen.

Weten dat je wordt opgevangen

- ➔ Hoe creëer je bij mensen met bestaansonzekerheidsproblematiek het vertrouwen dat zij zullen worden opgevangen – door de overheid, hun netwerk, of andere formele of informele organisaties – wanneer dat nodig is?

Om zeker te zijn van hun bestaan over langere termijn, hebben mensen behoefte aan het gevoel dat ze onvoorwaardelijk opgevangen worden als dat nodig is. Velen zijn afhankelijk van de overheid voor deze ondersteuning, maar ook andere instituten zoals familie of welzijnsorganisaties kunnen deze rol oppakken. De mate waarin mensen vertrouwen hebben in die ondersteuning wordt beïnvloed door de verhalen en ervaringen van anderen. Zowel negatieve als positieve verhalen en ervaringen hebben hierin een zelfversterkende factor. Ontbreekt het vertrouwen en heerst er vooral angst, dan kan dat voor chronische stress zorgen.

De formulering van de thema's en vragen is gedurende het ontwerptraject op een paar punten aangepast naar aanleiding van reflecties van de deelnemers. Waar we eerder schreven over een 'gevoel van waardering' schrijven we nu over 'waardering'. Volgens de deelnemers riep die eerste formulering het beeld op dat we op zoek zijn naar iets dat alleen het gevoel mensen zou veranderen en niet de situatie die dat gevoel veroorzaakt. Daarmee zouden we de verantwoordelijkheid bij het individu leggen, terwijl uit ons onderzoek juist naar voren komt dat dat onderdeel van het bestaanszekerheidsprobleem is. Daarnaast hebben we de 'taal spreken' veranderd in 'de taal kunnen' en later in de 'taal beheersen'. Ervaringsdeskundigen en initiatiefnemers op het gebied van taal noemden terecht dat laaggeletterdheid en een gebrek aan digitale vaardigheden (waarbij mensen de taal wel spreken) een knelpunt zijn.

E.2 Input uit een beleidsanalyse en wetenschapsdialoog

Naast het onderzoek naar de beleving van bestaanszekerheid bouwden we in het ontwerptraject voort op twee andere studies: een beleidsanalyse over of en hoe gedragsinzichten worden benut bij beleid en een wetenschapsdialoog om aanvullende wetenschappelijke perspectieven op te halen over de rol van de sociale en immateriële kanten van bestaansonzekerheid.

In de beleidsanalyse *Gedragsinzichten voor mensgericht beleid* (Blijleven et al. 2026) keken we naar een beleids casus van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) rondom de preventie van geldzorgen en armoede. De beleidsanalyse laat zien waarom het in de praktijk lastig is om inzichten over gedrag van burgers te vertalen naar beleid. Bijvoorbeeld doordat politieke, financiële en juridische kaders het uitgangspunt van beleid vormen en weinig ruimte laten om gedragsinzichten voorop te stellen. De inzichten uit dit onderzoek gebruikten we om evaluatiecriteria voor de beleidsopties te formuleren en maakten ons gevoelig voor mogelijke drempels – deze reflecties beschrijven we in het slot van het rapport 'Bestaansonzekerheid vanuit de beleving van mensen'. Daarnaast hielp dit onderzoek om relevante beleidsmakers te selecteren om mee te doen aan het ontwerptraject. Een belangrijk inzicht was daarbij dat het belangrijk is om beleidsmakers uit verschillende ministeries uit te nodigen en bij elkaar te brengen.

De wetenschapsdialoog organiseerden we voorafgaand aan de ontwerpessies om aanvullende wetenschappelijke perspectieven op te halen over de rol van de sociale en immateriële kanten van bestaansonzekerheid. In het etnografische onderzoek hebben we bestaansonzekerheid vanuit cultureel antropologisch perspectief bestudeerd. Hierdoor kregen we inzicht in hoe individueel gedrag van mensen in bestaansonzekerheid tot stand komt in een maatschappelijke context van sociale normen en relaties tussen mensen en instituties. Door mensen in hun sociale context te observeren kregen we zicht op zowel bewust als onbewust gedrag en de invloed van formele en informele instituties. In de Nederlandse beleidscontext is dit een nieuwe manier om gedrag te bestuderen. Er zijn echter veel meer sociaalwetenschappelijke perspectieven die we hadden kunnen kiezen om het plaatje complementeren, die ieder de nadruk op een ander aspect leggen.

Om de basis voor de cocreatie zo breed en stevig mogelijk te maken, hebben we daarom een stap tussen de gedragsanalyse etnografie en de cocreatiestudie ingebouwd. Daarin haalden we aanvullende perspectieven op de leefwereld van mensen op. Dit deden we door middel van een zogenaamd Wetenschapsdialoog onder begeleiding van het *Science for Policy*-team van het ministerie van Onderwijs, Wetenschap en Cultuur (OCW). Dit team ondersteunt primair beleidsdepartementen die op een specifiek beleidsvraagstuk inzicht willen krijgen in de beschikbare wetenschappelijke kennis en implicaties hiervan. Vanuit hun netwerk bij universiteiten en hogescholen werd er een brede groep wetenschappers uitgenodigd met verschillende wetenschappelijke achtergronden, waaronder sociale geografie, geschiedenis, rechten en politieke filosofie, criminologie, mediawetenschappen, psychologie, *governance* en algemene sociale wetenschap (zie bijlage C voor een lijst van deelnemers). Voorafgaand aan de bijeenkomst voerden we met elke deelnemer een voorgesprek, waardoor we aan de start van de bijeenkomst in januari 2026 uiteen konden zetten wat de gedeelde thema's waren. Vervolgens leidde het *Science for Policy*-team een groepsgesprek waarin er gezamenlijk naar de probleemanalyse uit de etnografie en de oplossingsrichtingen voor beleid werd gekeken. Een aantal van deze deelnemers namen vervolgens ook deel aan voor de cocreatiesessies.

We gebruikten de inzichten uit de wetenschapsdialoog om te toetsen of de vraagstukken en inzichten uit het etnografische onderzoek breder spelen dan de onderzochte situaties. Dit bleek inderdaad het geval. Daarnaast gaven de verschillende perspectieven van de wetenschappers inzicht in verschillende denkrichtingen voor mogelijke beleidsconcepten (bv. ruimtelijk, juridisch, gericht op hulpbronnen, enz.). Hun kennis over bestaanszekerheid en beleidsinterventies gaven bovendien inzicht in wat er al wordt gedaan, wat wel en niet werkt en wat knelpunten zijn in het realiseren en uitvoeren van die interventies. Daarmee hielp de dialoog een keuze te maken uit de mogelijke ontwerp vragen voor het ontwerptraject en om na te denken over welke perspectieven, en soorten kennis en ervaring we in het ontwerptraject wilden betrekken. Tot slot hebben we de inzichten uit de dialoog kunnen gebruiken om de beleidsconcepten die in het ontwerptraject zijn bedacht in context te plaatsen en wetenschappelijk te onderbouwen.

F Een ontwerpende aanpak

We kozen voor een ontwerpende aanpak, omdat we in dit project niet op zoek zijn naar antwoorden op een onderzoeksvraag, maar naar concrete ideeën voor toekomstig beleid. Ontwerpende benaderingen zijn namelijk toekomstgericht en verkennend van aard. Daarbij staat hypothetisch redeneren (hoe zou de wereld er ook uit kunnen zien?) centraal. Dit doen ontwerpers door middel van vier dingen: integreren, (re)framen, vormgeven en orkestreren (Van Arkel en Tromp 2023). In de aanpak van dit project pasten wij de eerste drie principes toe.¹

F.1 Integreren

Integreren gaat om het onderzoeken van een verscheidenheid aan perspectieven op een vraagstuk, om deze vervolgens te verenigen. Dit is essentieel voor het werken aan complexe maatschappelijke vraagstukken als bestaansonzekerheid. Dit deden we door deelnemers uit te nodigen met verschillende perspectieven op en ervaringen met het thema bestaanszekerheid: ervaringsdeskundigen, beleidsmakers, professionals, onderzoekers en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties en initiatieven, en met elkaar in gesprek te brengen. De deelnemerslijst is opgenomen in bijlage D.

Bij de vormgeving en begeleiding van de ontwerpessies is bewust aandacht besteed aan inclusiviteit en toegankelijkheid, zodat deze verschillende perspectieven ook daadwerkelijk aan bod konden komen. Een tafelhost bewaakte per tafel het verloop van een inclusieve dialoog aan de hand van een facilitatiegids. Die gids bood handvatten om ook stillere deelnemers te activeren en te voorkomen dat de luidste deelnemers het gesprek zouden domineren. Een persoonlijke incheckronde aan het begin gaf deelnemers de ruimte om aan te geven wat ze nodig hadden om aanwezig te kunnen zijn. Er werden bewust alleen voornamen gedeeld, zodat iedereen op gelijke voet kon deelnemen. Doordat de werkvormen sterk creatief en visueel van aard waren, ontstond een gedeelde maakervaring waarin iedereen kon meedoen als gelijke. Ook mensen die zich minder makkelijk uitdrukken in taal. Tegelijkertijd kent deze opzet een belangrijke beperking: de voertaal was Nederlands, waarmee anderstaligen in de praktijk werden uitgesloten van deelname.

F.2 Framen

Framen betekent verkennen hoe een vraagstuk begrepen en bekeken moet worden. Door daarbij bewust alternatieve interpretaties van het vraagstuk te verkennen (*reframen*) kunnen nieuwe handelingsperspectieven en oplossingsrichtingen ontstaan. Metaforen en analogieën vormen hiervoor een handig hulpmiddel (Dorst 2015; Van Arkel en Tromp 2023) dat wij ook in ons ontwerpproces hebben toegepast (zie bijlage G).

F.3 Vormgeven

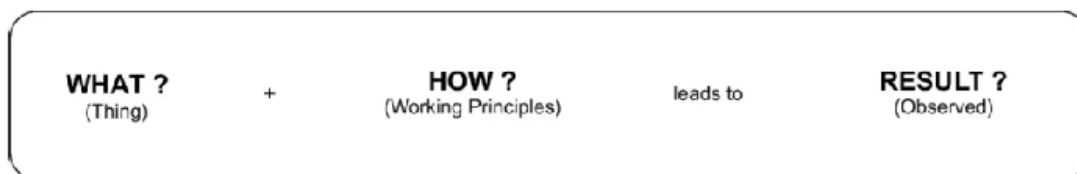
Met *vormgeven* worden mogelijke interventies bedacht en gemaakt of in beeld gebracht. Zo'n interventie kan een eindproduct van het proces zijn (een beleidsconcept dat in de praktijk kan worden gebracht), een prototype dat helpt om te leren over het vraagstuk, of een middel om het gesprek aan te gaan (Van Arkel en Tromp 2023). Dit deden wij door deelnemers aan de hand van

¹ Orkestreren draait om het organiseren van samenwerking tussen partijen en hen samen helpen veranderen. Dit vraagt om langdurige samenwerking en doorontwikkelen in de praktijk. Deze stap zat niet in ons ontwerpproces (Van Arkel en Tromp 2023).

creatieve werkvormen (collages maken of prototypes bouwen) beleidsconcepten te laten vormgeven en beschrijven.

Dit framen en vormgeven gebeurt in een ontwerpende aanpak gelijktijdig of iteratief. Werken aan oplossingen geeft nieuwe informatie over het probleem, van waaruit verder gewerkt kan worden aan de oplossingen (Dorst 2011; Van Arkel en Tromp 2023). Dit deden we door tijdens het ontwerpproces heen en weer te bewegen tussen het 'wat' (hetgeen je ontwerpt, in ons geval de mogelijke beleidsconcepten), het 'hoe' (het werkende principe achter die concepten) en het gewenste resultaat (in ons geval de vier ontwerp vragen). Dorst (2011) noemt dit abductief redeneren. Zo haalden we uit de eerste creatieve *out-of-the-box*-ontwerpen die deelnemers maakten, de werkzame mechanismen waar deelnemers in een tweede sessie op voortbouwden om nieuwe, realistischere beleidsopties te bedenken.

Figuur F.1

Bron: Dorst (2011)

In bijlage G beschrijven we hoe het ontwerpproces eruitzag.

G Het ontwerpproces

Het ontwerpproces werd in overleg met de SCP-onderzoekers vormgegeven en begeleid door Jesse Geurtsen en Kika van Dorth van Komovo. Komovo is een creatieve coöperatie en als ontwerpbureau betrokken bij dit project. Het ontwerpproces volgde de volgende vijf fasen:

- 1 Opstart en werving;
- 2 Ontwerpsessie 1: Creatieve generatie;
- 3 Interpreteren;
- 4 Ontwerpsessie 2: Creatieve evaluatie;
- 5 Ontwerpiteratie en rapportage.

G.1 Fase 1 - Opstart en werving

Zoals we in eerdere bijlagen noemden is het bij elkaar brengen van verschillende perspectieven essentieel voor het aanpakken van complexe maatschappelijke vraagstukken en onderdeel van een ontwerpende aanpak. Op meerdere assen zochten we de diversiteit op. Ten eerste betrokken we mensen met verschillende soorten kennis, perspectieven en belangen bij bestaanszekerheidsbeleid: mensen met ervaringskennis, mensen met wetenschappelijke kennis, mensen met kennis van hoe beleid werkt en praktijkkennis van professionals en maatschappelijke initiatieven.

Daarnaast zochten we in lijn met de innovatiemanagementliteratuur naar een mix van bedachtzame (conservatieve) en ondernemende (progressieve) persoonlijkheden onder de deelnemers. En we zochten onder de beleidsmakers naar een mix van leidinggevend en beleidsadviseurs. Daarbij zorgden we ervoor dat ambtenaren niet met hun direct leidinggevende aan tafel zaten. Daarnaast wilden we een aantal *outsiders* betrekken die vanuit een ander perspectief en dominante frames uit konden dagen (Verganti 2009). En voorbeeld hiervan is een theatermaker die in zijn werk verschillende maatschappelijke onderwerpen aansnijdt en meedeelde aan de eerste ontwerpsessie. Ook betrokken we vertegenwoordigers van maatschappelijke initiatieven en publieke en overheidsorganisaties die al op innovatieve manieren werken op het terrein van bestaanszekerheid. Denk aan het Stichting Het Bouwdepot,² Taalhuis bibliotheek Twenterand, BOOST Amsterdam,³ het programma Kansrijk Groningen⁴ en het 'bemoeizorg'-team Vangnet, Informatie en Advies⁵ van de GGD IJsselland. In bijlage D staat overzicht van de deelnemers.

Voorafgaand aan de ontwerpsessies hebben we met zoveel mogelijk deelnemers (uiteindelijk 24 van de 38) een voorbereidend interview van ongeveer 30 minuten gehouden. Zo kregen we meer zicht op het perspectief en de ervaringen van de deelnemers ten aanzien van het onderwerp en gaven we deelnemers individueel de kans om input te geven. De inzichten uit de interviews werden onder andere gebruikt om de deelnemers met verschillende perspectieven en expertises in groepjes in te delen. Daarnaast waren deze interviews bedoeld om wederzijdse verwachtingen over de ontwerpsessie(s) en het project helder te krijgen, te zorgen dat deelnemers zich tijdens de sessie welkom voelden en te zorgen dat ze ten minste al één bekend gezicht hadden.

² Zie ook: <https://hetbouwdepot.nl/>.

³ Zie ook: www.boostamsterdam.nl/.

⁴ Zie ook: www.kansrijkgroningen.com/.

⁵ Zie ook: www.movisie.nl/artikel/pionieren-vanzelfsprekend-onderdeel-werk.

G.2 Fase 2 - Ontwerpsessie 1: Creatieve generatie

Op 9 april 2026 vond in de Bibliotheek Utrecht de eerste ontwerpsessie plaats. Het doel van de eerste bijeenkomst was het genereren van veel verschillende ideeën voor toekomstgericht bestaanszekerheidsbeleid. Het beoogde resultaat was een set van ten minste twee of drie beleidsinhoudelijke ideeën bij elk van de ontwerp vragen (zie kader E.1).

De deelnemers werden verdeeld over zes thematafels in een caféopstelling. Iedere tafel was gekoppeld aan een van de vier ontwerp vragen (voor twee thema's waren twee tafels). Na een verbindende kennismakings- en ademhalingsoefening om rust te vinden voor de sessie, doorliepen de tafels achtereenvolgens vier creatieve werkvormen, waarbij de groepen telkens doorschoven naar een volgende tafel om voort te bouwen op het werk van de vorige groep. Daarmee konden alle deelnemers input leveren op de thema's en was er voor ieder thema input vanuit zoveel mogelijk perspectieven.

De vier werkvormen tijdens deze sessie waren gericht op creatief en innovatief denken en maakten daarvoor gebruik van toekomstverkenning en beeldende en creatieve methoden (Sanders en Stappers 2012). Tijdens de eerste werkvorm (toekomstverkenning) formuleerden de deelnemers prikkelende 'wat als...' -scenario's die bestaande onuitgesproken aannames bevragen en ruimte te maken voor creativiteit (Bleecker et al. 2022). In de tweede werkvorm (*context mapping*) maakten deelnemers met behulp van een *triggerset* (een verzameling foto's en andere afbeeldingen om associaties op te roepen) een collage die de toekomstige leefwereld van burgers liet zien (Sanders en Stappers 2012). Daarbij werden zij gevraagd na te denken over waar burgers in dit toekomstscenario tegenaan lopen en wat betekenisvol en belangrijk is voor de burgers in de toekomst. Met de derde werkvorm (hoe kun je...?) brainstormden de deelnemers over geïdentificeerde deelproblemen en mogelijke oplossingen. Met de vierde werkvorm (conceptgeneratie) werkten zij deze probleemoplossingscombinaties uit tot concrete beleidsconcepten. De deelnemers konden concepten maken met allerlei materialen (zie de figuren G.1 en G.2 hierna voor voorbeelden). Vervolgens beschreven zij voor elk prototype het doel en het werkende principe.

[illegible]

De sessie werd afgesloten met een presentatieronde langs de tafels, een reflectie over de sessie en een bespreking van de mogelijke vervolgstappen. Zowel de gesprekken in de groepen als het afsluitende plenaire gesprek werden opgenomen. Van de bijeenkomst werd een verslag gemaakt met daarin onder andere foto's en beschrijvingen van de beleidsconcepten. Dit verslag werd gedeeld met de deelnemers, met het verzoek om eventuele aanvullingen, correcties en nabranders te delen.

Figuur G.2 Voorbeelden van de beleidsconcepten uit de eerste ontwerpessie

Bron: Quinn Broers

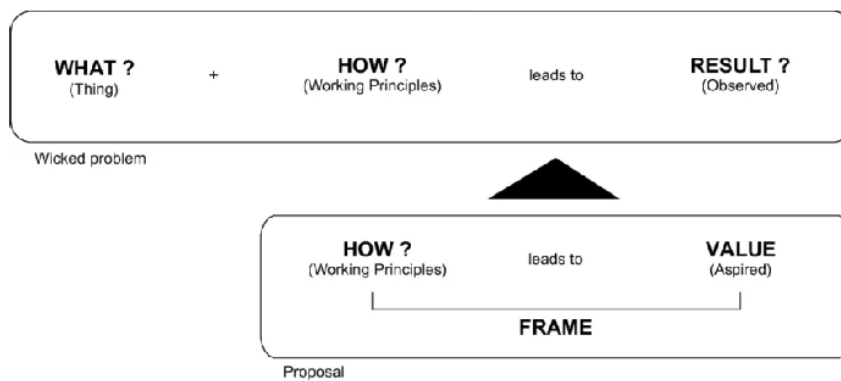
De beleidsconcepten hierna werden bedacht tijdens de eerste ontwerpessie. Het armoede-als-nationale-veiligheidsspel, de menselijkheidspieper, de spiegelbril en de vertaalapp zie je terug in figuur G.2.

- Het armoede-alert
- Het armoede-als-nationale-veiligheidskwestie-spel
- Het vertrouwensherstelmonument
- De menselijkheidspieper
- Het empathieharnas
- De spiegelbril
- De mens-leren-kennen-kaartjes
- De leefwereldweg
- Een loket en een casemanager
- Het o6-nummer
- Het wensen-uit-de-wijkbord
- De superstadspas
- Het vertrouwensspotje
- De spiegel
- Niet over ons, zonder ons
- De vertaalapp
- De klaagmuur en het biechthokje
- De beroepenbingo

G.3 Fase 3 – Interpretieren

Naderhand werden de inzichten uit de cocreatie door de onderzoekers en ontwerpers gedocumenteerd aan de hand van de geschreven en gefotografeerde materialen en de opgenomen gesprekken. Deze werden vervolgens geanalyseerd met een thematische analyse en geïnterpreteerd tot zogeheten frames die het startpunt vormden voor de tweede ontwerpessie. Hiervoor werd het eerdergenoemde model van Kees Dorst gebruikt (zie figuur F.1 en G.3). Aan de hand van een thematische analyse identificeerden de onderzoekers en ontwerpers terugkerende thema's in de werkende principes en terugkerende elementen in oplossingen. Vervolgens bedachten de ontwerpers van Komovo op basis van deze analyse voor elk van de vier ontwerp vragen een aantal frames: nieuwe perspectieven op de relatie tussen het werkende principe en beoogde resultaat, in de vorm van metaforen (zie kader G.1 voor een voorbeeld).

Figuur G.3 Frame innovatiemodel^a

- a De vier ontwerp vragen waren hierbij het beoogde resultaat (*aspired value*), de gemaakte concepten uit de eerste bijeenkomst gaven invulling aan de werkende principes (*how*) en de gematerialiseerde oplossingen (*what*).

Bron: Dorst (2011)

Bij elk frame bedachten zij een set van beleidsconcepten waarin de verschillende elementen en principes terugkwamen (zie kader G.1 voor een voorbeeld).

Wil je zelf aan de slag met metaforisch denken voor jouw beleidsvraagstuk? In bijlage I vind je een set metafoorkaarten die inspiratie bieden en een invulkaart om zelf tot nieuwe metaforen te komen. Deze zijn te gebruiken voor het thema bestaanszekerheid, maar ook voor andere beleidsdossiers.

G.4 Fase 4 – Ontwerpsessie 2: Creatieve evaluatie

Tijdens de tweede sessie op 7 mei 2026 stond het itereren en evalueren van beleidsconcepten centraal. In de tweede ontwerpsessie werden de in de eerste cocreatiesessie ontworpen beleidsconcepten getoetst bij participanten. Hierbij lag het zwaartepunt op de relevantie en haalbaarheid van de beleidsconcepten. Daarom nodigden we voor deze tweede ontwerpsessie een iets kleinere groep deelnemers uit waarvan veel deelnemers zicht hebben op of een rol spelen in de beleidscontext op het gebied van bestaanszekerheid. Rijkambtenaren, waaronder directeuren, en onderzoekers waren breder vertegenwoordigd dan tijdens de eerste ontwerpsessie.

Na een plenaire introductie en check-in werden deelnemers in vier vooraf samengestelde groepen verdeeld over de vier ontwerp vragen. De groepen doorliepen zes rondes, opgebouwd volgens een ritme van divergeren (ronde 1 tot en met 3) en convergeren (ronde 4 tot en met 6). In de eerste ronde maakten deelnemers zich het thema eigen door kort met elkaar hun associaties met het thema te bespreken. In de tweede ronde bespraken de deelnemers de frames (zie kader G.1). Ze mochten de frames aanvullen of aanscherpen en twee of drie frames uitkiezen waarvan zij denken dat die prikkelen tot nadenken over nieuwe beleidsconcepten. In de derde ronde reageerden zij op de voorbereide beleidsconcepten bij deze frames en konden zij deze aanscherpen en variaties bedenken. In kader G.1 staan een van de twee frames en de concepten bij het thema Weten dat je wordt opgevangen. In bijlage H beschrijven we de inhoudelijke ontwikkeling in de groepen van de metaforen naar gekozen beleidsconcepten.

Frame 1: Als de probleemsituatie van het maken van bestaanszekerheidsbeleid voor het thema ‘weten dat je wordt opgevangen’ wordt benaderd alsof iedere burger een Jenga-toren is – de een stabielere dan de ander op een bepaald moment – dan kan de overheid bijvoorbeeld wankelende torens stutten of het mogelijk maken dat torens onderling stenen uitwisselen.

Concept 1A: Buurtblokken

Op een interactief openbaar digitaal platform, beheerd door de gemeente, staat per wijk of buurt welke sociale voorzieningen aanwezig zijn. Burgers kunnen makkelijk vinden waar ze terecht kunnen om bepaalde blokjes (hulpbronnen) te verkrijgen of versterken, én waar ze met hun eigen blokjes (hulpbronnen) juist iets kunnen doen voor anderen. Dit biedt de gemeente de mogelijkheid om te monitoren welke blokjes in de wijk ontbreken of overbelast zijn op basis van wat het platform laat zien over vraag en aanbod over tijd. Waar structurele tekorten zichtbaar worden, grijpt de overheid gericht in: niet door een nieuw loket te openen, maar door het ontbrekende blok tijdelijk in te brengen totdat de wijk het zelf kan dragen of uitwisselen.

Concept 1B: Blokjesbib

Naar analogie van een gewone bibliotheek: de overheid beheert een collectie hulpbronnen die burgers tijdelijk kunnen lenen op het moment dat een specifiek blokje in hun toren ontbreekt of wankelt. Geen permanente toewijzing, geen aanvraagprocedure met toetsing, maar een simpel leensysteem – je hebt het nodig, je leent het, je brengt het terug als je het niet meer nodig hebt.

De collectie bestaat uit concrete, praktische blokjes die de overheid zelf inkoopt en beschikbaar stelt: een laptop, een fiets, een tijdelijke parkeervergunning, een gereedschapskist, een mobiele databundel, kinderopvanguren, of een tijdelijk abonnement op een maaltijdservice. Het cruciale ontwerpprincipe is dat de reden niet beoordeeld wordt. Zoals een bibliotheek niet vraagt waarom je een boek wil lenen, vraagt de blokjesbibliotheek niet waarom je een fiets nodig hebt. Je leent, je gebruikt, je brengt terug.

Vervolgens werden de concepten in de vierde ronde geëvalueerd aan de hand van een door de groep geprioriteerd programma van eisen, gevisualiseerd met een *Harris profile* (zie figuur G.4). De ontwerpers en onderzoekers formuleerden een lijst van mogelijke criteria (zie kader G.2) op basis van de eerste ontwerpessie (wat is belangrijk?), de beleidsanalyse (wat maakt iets haalbaar?) en een toetsing bij een beleidsmaker. Deze konden de deelnemers gebruiken in hun evaluatie van de beleidsopties.

Evaluatiekaart

Concept 1

Concept 2

Concept 3

Criteria

--	-	+	++

--	-	+	++

--	-	+	++

komovo

SCP - Co-creatie voor Bestaanszekerheid

Kader G.2 Mogelijke evaluatiecriteria

- 1 Effectiviteit en impact
- 2 Waarden (Gaat het uit van de kracht en toekomstperspectief van inwoners? Is het toegankelijk voor mensen met lage digitale of taalvaardigheid?)
- 3 Toegevoegde waarde en innovatie
- 4 Draagvlak
- 5 Uitvoerbaarheid
- 6 Timing en urgentie

18

Figuur G.5 Het oogstformulier

Dit oogstformulier hoort bij het beleidsconcept: _____

<i>Wat maakt dit concept sterk?</i> Onderbouwing	<i>Wat is er nodig om dit te realiseren?</i> Randvoorwaarden
<i>Waarom zou dit wel werken?</i> Kansen en aanknopingspunten	<i>Waarom zou dit niet werken?</i> Belemmeringen en risico's
<i>Notities</i> Andere overwegingen	

komovo SCP - Co-creatie voor Bestaanszekerheid

Bron: Komovo

De sessie werd afgesloten met een plenaire oogst waarin elke groep haar concepten presenteerde. De overige deelnemers konden doorvragen en associaties, suggesties, zorgen of andere reflecties delen. Tot slot werd de sessie afgerond met een check-out. Ook bij deze sessie werden de groeps- en plenaire gesprekken opgenomen (in audio) en werd er een verslag gemaakt. Daarin stonden onder andere de vier uiteindelijke concepten. Dit verslag werd gedeeld met de deelnemers die indien gewenst aanvullingen, correcties en nabranders konden delen.

G.5 Uitwerking en rapportage

De tweede ontwerpssessie resulteerde in vier beleidsconcepten, een voor ieder thema: de vriendelijke buurtverbinder (weten dat je wordt opgevangen), meedoen op maat (mogen meedoen), ervaringsstage in eigen systeem (de ander zijn) en samen zijn we sterker (de taal beheersen).

Na afloop van de bijeenkomst schreven de onderzoekers de beleidsconcepten uit op basis van de ingevulde werkbladen en de audio-opnames van de gesprekken. De onderzoekers en ontwerpers maakten daarin de keuze om de eerste drie concepten uit te werken en de elementen van het vierde concept daarin te verwerken. Het vierde concept (samen zijn we sterker) was namelijk abstracter dan de eerste drie elementen: het bleek vooral een uitgangspunt voor beleid (zie kader G.3). Tijdens de plenaire bespreking van dit concept (aan het eind van de ontwerpssessie) kwam naar voren dat het meer een uitgangspunt is voor beleid dan een concreet beleidsconcept. En dat andere beleidsconcepten, zoals de 'buurtverbinder' zouden een concrete uitingsvorm van dit uitgangspunt kunnen zijn.

Wat is het? Een nieuw perspectief met als uitgangspunt: de kracht van de samenleving zit in de mensen zelf. We gaan beleid maken vanuit de wetenschap dat er allerlei hulpbronnen zijn in de samenleving en dat mensen veel meer kunnen. Daarvoor moet je structureel de samenwerking zoeken met gemeenschappen op een niveau dat werkbaar is voor mensen. Ook moet je randvoorwaarden creëren waarbinnen mensen zichzelf en elkaar kunnen ondersteunen. Bijvoorbeeld door ruimtelijke en sociale segregatie tegen te gaan. Beleid vanuit dit perspectief moet de afhankelijkheid van de overheid (en onzekerheid die daaruit volgt) kleiner maken en de kringen rond burgers versterken. De overheid stelt zich minder controlerend op.

Thijs Baselmans (Komovo) maakte vervolgens illustraties om de gekozen frames en beleidsconcepten te verbeelden. Onderzoekers voegden inzichten uit onderzoek en bestaande praktijkvoorbeelden toe aan de uitwerking van de concepten om ze verder te onderbouwen en beleidsmakers handvatten te bieden. Hierbij putten we uit de wetenschapsdialoog en de voorbeelden die deelnemers tijdens de ontwerpessies en voorgesprekken noemden.

H Inhoudelijke ontwikkeling van frames naar beleidsopties

In deze paragraaf bespreken we hoe de deelnemers de frames uitdachten tot beleidsopties. Zoals hiervoor beschreven is het vierde concept verwerkt in de andere drie. Het thema De taal beheersen wordt daarom in deze paragraaf niet besproken. De illustraties in deze bijlage zijn van Thijs Baselmans (Komovo).

H.1 Thema De ander zijn

Als beleid wordt benaderd alsof het een medicijn is dat de overheid zelf ook moet innemen, dan moet een beleidsambtenaar het beleid zo ontwerpen dat het niet erger is dan de kwaal.

Spiegelen, ervaren en doorvoelen

Tijdens de eerste ontwerpssessie waarbij de deelnemers vrij en creatief mochten nadenken over beleidsconcepten, ontstond het idee van een empathieharnas. Dat harnas zou professionals de spanning, schaamte en vermoeidheid van de burger tegenover hen fysiek moeten laten voelen. De deelnemers ontwierpen een spiegelbril waardoor de drager (een beleidsmaker of ambtenaar aan het loket) de mens tegenover zich ziet alsof het een dierbare is. Of waarbij dragers juist zichzelf moet aankijken bij de keuzes die ze maken. Ook bedachten deelnemers een pieper die afgaat wanneer de menselijkheid uit het oog wordt verloren. Andere ontwerpen waren erop gericht om beleid en burger direct in contact te brengen of ervaringskennis een vaste plek in beleid te geven.

Kortom: inleving, spiegeling en toetsing aan de leefwereld vormden een rode draad in de gesprekken en ontwerpen tijdens deze sessie. Deze thema's vatten we samen in de metafoor van de overheid die zelf haar beleid moet ondergaan. Als beleid een medicijn was dat de beleidsmaker zelf ook moet innemen, zou het er dan anders uitzien? De deelnemers aan de tweede ontwerpssessie konden wel een aantal voorbeelden bedenken waar inderdaad andere keuzes gemaakt zouden worden. Denk aan prikkels in de Participatiewet om werk aan te nemen dat niet echt goed past, en alle verschillende vormen van inkomen die op allemaal verschillende momenten binnenkomen als je afhankelijk bent van uitkeringen en toeslagen. Een manier om beleidsmakers meer gevoel te geven van hoe beleid uitpakt in de praktijk is de 'ervaringsstage in eigen systeem'.

H.2 Thema Mogen meedoen

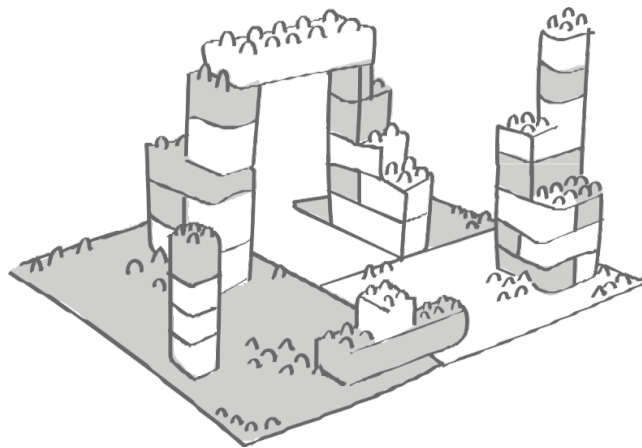

Als beleid wordt benaderd alsof de samenleving een gemeenschappelijk park is, dan is er voor iedere burger iets te doen om hun eigen kwaliteiten te laten bloeien. Of dat nou het onderhouden van een moestuin, een praatje maken op een bankje, of het bestuderen van insecten is. De overheid beheert de grond en een gedeelde kweekkas, en snoeit systemen die bloei in de weg staan.

Van individuele moestuintjes naar een gemeenschappelijk park

De metafoor van het gemeenschappelijk park begon vanuit het idee van individuele moestuintjes. In deze moestuinen konden mensen hun kwaliteiten tot bloei laten komen, en zou de overheid voor vruchtbare grond zorgen en het snoeiwerk doen. Al snel bleek dat de nadruk op het individuele niet passend was. Meedoen gaat juist over het gemeenschappelijke, het ergens bij horen. Het gaat niet om geïsoleerde behoeften van individuen, maar om behoeften van individuen om mee te doen met de mensen om hen heen. Zo kwamen we bij een gemeenschappelijke moestuin. De metafoor van de moestuin gaf echter weer een te eenzijdig beeld van behoeften, met een nadruk op arbeid (of in de moestuinmetafoor: een productie van gewassen). Beleid moet juist ruimte bieden voor diversiteit van activiteiten, waarvan werk er slechts één is. Meedoen mag productiegericht zijn, zoals moestuinieren, maar dat is niet het uitgangspunt. Met de metafoor van het gemeenschappelijk park zijn zowel de diversiteit van meedoen-vormen als ook de ruimte voor productie-gericht en niet-productiegericht meedoen geborgd. Voor mensen die te maken hebben met bestaansonzekerheid kan zo'n benadering ademruimte geven in een stressvol bestaan.

H.3 Thema Weten dat je wordt opgevangen

Als beleid wordt gemaakt alsof iedere burger een legotoren is – de een stabielere dan de ander op een bepaald moment – dan kan de overheid voor een stabiele ondergrond zorgen, wankelende torens stutten en het mogelijk maken dat torens onderling stenen uitwisselen.

Van Jenga-torens naar stevige LEGO-plaat

Bij dit thema vertrokken we vanuit een gesprek waarin we ons mensen in (dreigende) bestaansonzekerheid voorstelden als Jenga-torens. De ene Jenga-toren is stabielere dan de ander en de torens kunnen door de tijd heen stabielere of onstabielere worden. De toren staat overeind, maar wanneer het verkeerde blokje op het verkeerde moment wordt weggetrokken, stort hij in. Deze metafoor vangt de onzekerheid en het gebrek aan grip dat terugkomt in de etnografie. De blokjes representeren de hulpbronnen van mensen.

In het gesprek over oplossingen concludeerden de deelnemers van de ontwerpsessie dat de overheid naar meer zou moeten streven dan alleen naar het stutten van torens en het faciliteren van het delen van hulpbronnen. We bespraken dat het belangrijk is dat de overheid zicht heeft op het totaalplaatje en dat een echt vangnet vraagt om een investering in fundamenteën of ondergrond van de individuele torens. Een toren kan nog zo stabiel zijn, als de ondergrond dat niet is, valt het bouwwerk om. We concludeerden dat de metafoor van LEGO daarom beter past bij de oplossingsrichting die de groep voor ogen had. LEGO-stenen klikken in elkaar en zijn daardoor stabielere. En LEGO-torens kunnen op een stabiele plaat worden vastgeklemd. Juist die stabiliteit die in een Jenga-toren ontbreekt, is cruciaal voor een waardevol vangnet. De overheid kan het totaal aan torens in de gaten houden, mensen stimuleren en in staat stellen om elkaar te stutten en extra blokjes aandragen. In het gesprek tussen de deelnemers van de ontwerpsessie kwam een wensbeeld naar voren van een overheid die ervoor zorgt dat er een stabiele basis is en mensen met elkaar verbindt. Dit werd vervolgens vertaald in de rol van een vriendelijke buurtverbinder.

I Metaforen als gespreksstarters

Een manier om anders na te denken over beleid is door het gebruik van metaforen. De metaforen op deze gesprekskaartjes zijn bedacht door ontwerpers van Komovo en geïnspireerd op ons onderzoek en de ideeën van deelnemers uit de ontwerp sessies. De metaforen vormen een startpunt om na te denken over hoe beleid eruit zou zien als je de beleving van burgers centraal stelt. Vier vragen kunnen helpen om dit gesprek te voeren:

- Wat zou er veranderen voor burgers?
- Hoe zou het beleid eruit kunnen zien?
- Hoe is dat anders dan het huidige beleid?
- Opent het nuttige en nieuwe oplossingsmogelijkheden?

Wat als de overheid de samenleving benadert alsof de samenleving een gemeenschappelijk park is?

... dan is er voor iedere burger iets te doen om hun eigen kwaliteiten te laten bloeien, of dat nou het onderhouden van een moestuin, een praatje maken op een bankje, of het bestuderen van insecten is. De overheid beheert de grond en een gedeelde kweekkas, en snoeit systemen die bloei in de weg staan.

Wat als beleid wordt gemaakt alsof iedere burger een legotoren is – de een stabielere dan de ander op een bepaald moment?

... dan kan de overheid voor een stabiele ondergrond zorgen, wankelende torens stutten en het mogelijk maken dat torens onderling stenen uitwisselen.

Wat als beleid wordt benaderd alsof het een medicijn is dat de overheid zelf ook moet innemen?

... dan moet een beleidsambtenaar het beleid zo ontwerpen dat het niet erger is dan de kwaal.

Wat als de overheid handelt alsof bestaansonzekerheid een noodtoestand is?

... dan wordt het een probleem van ons allemaal en gaan we in crisismodus totdat de crisis is verholpen.

Wat als beleid wordt benaderd en gecommuniceerd alsof de overheid een striptekenaar is?

... dan zal de overheid vanuit beeldtaal, aangevuld met woorden, communiceren met burgers.

Wat als de beleid wordt vormgegeven alsof de overheid Vereniging NL is?

... dan stelt de overheid zich coöperatief op en heeft zij macht mét burgers in plaats van over burgers, door middel van onder andere een algemene ledenvergadering en commissies van burgers met een opdracht vanuit het rijk.

Wat als de overheid met burgers communiceert alsof zij vrienden zijn?

... dan zal de overheid informeler communiceren met burgers.

Wat als de overheid handelt alsof bestaansonzekerheid noodweer is en iedere burger de kapitein van zijn eigen schip?

... dan kan de overheid zich opstellen als de veilige haven met een sleepboot voor bestaanszekerheid.

Je kunt de bovenstaande metaforen gebruiken om het gesprek over beleid op gang te brengen en nieuwe ideeën aan te wakkeren, maar er zijn meer behulpzame metaforen te bedenken om de set aan te vullen. Wat is voor jouw werk een helpend beeld?

Als de probleemsituatie [...]

wordt benaderd alsof...
(metafoor)

dan kan de overheid
(actor)

... doen
(handelings-
perspectief)

Literatuur

- Arkel, T. van en N. Tromp (2023). Een ontwerpende aanpak voor maatschappelijke opgaven, waar hebben we het over? In: *PONT*. Geraadpleegd 11 juni 2026 via www.depubliekeontwerppraktijk.nl/wp-content/uploads/2024/08/PONT-Een-ontwerpende-aanpak-voor-maatschappelijke-opgaven-waar-hebben-we-het-over_-3.pdf.
- Bleecker, J., N. Foster, F. Girardin en N. Nova (2022). *The manual of design fiction*. Eindhoven: Set Margins' publications.
- Blijleven, W., P. van Romondt Vis, S. Sarwary en A. Steenbekkers (2026). *Gedragsinzichten voor mensgericht beleid. Lessen uit een casus over de preventie van geldzorgen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dorst, K. (2011). The core of 'design thinking' and its application. In: *Design studies*, jg. 32, nr. 6, p. 521-532.
- Dorst, K. (2015). *Frame Innovation: Create new thinking by design*. Cambridge: MIT Press.
- Sanders, E.B.-N. en P.J. Stappers (2012). *Convivial toolbox: Generative research for the front end of design*. Amsterdam: BIS Publishers.
- Verganti, R. (2009). Design Driven Innovation. Changing the Rules of Competition by Radically Innovating What Things Mean. In: *Italian Journal of Science & Technology Studies*, jg. 2, nr. 1.